

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ЦІННОСТІ В СУСПІЛЬНОМУ ВИМІРІ

Анатолій А. ФУРМАН

Copyright © 2010

Постановка наукової проблеми. Стрімкий розвиток сучасного суспільства, знецінення культурної, моральної, етнічної ідентичності і, зрештою, дезінтеграція індивідуальних обрисів людської особистості вимагають віднаходження нових орієнтирів високопрофесійної психолого-соціальної допомоги, спрямованої на інтеріоризацію загальноприйнятих морально-етичних цінностей у масову свідомість та індивідуальні її інваріанти. Соціальні виміри сучасних морально-етичних цінностей актуально наявні як множина різноманітних інтегральних міждисциплінарних концепцій, кожна з яких у той чи інший спосіб розв'язує проблему інтерпретації та практичного забезпечення інтеріоризації соціальних систем в особистісну культуру кожного представника суспільства [4; 7].

Незважаючи на численні емпіричні дослідження, різноманітність і різноплановість підходів до вивчення *психологічних першопричин (детермінант)* розвитку морально-етичних цінностей, це питання залишається недостатньо з'ясованим. Інтенсивна соціальна реструктуризація припускає нове осмислення людиною вже наявного досвіду з питань формування суспільно значущих ціннісних уподобань і на їх основі прискореного розвитку морально-етичних орієнтирів особистості, рівно як і здійснення інноваційних розвідок і проектів якісної зміни перебігу цього складноструктурованого процесу.

У зв'язку із вищезазначеним, актуальність теми дослідження стосується двох вимірів – *теоретико-методологічного* та *соціально-практичного*. У першому актуальним є створення системної моделі побудови *психосоціальних метапрограм* для формування квітально прийнятних суспільних диспозицій; це стосується передусім функціонування морально-етичних цінностей, які у процесі соціальної взаємодії переходять у перманентний стан з

індивідуально спрямованими домаганнями окремо взятої особи конкретного соціуму. У другому важливість дослідницьких зусиль убачаємо у здоланні тенденцій руйнування автентичного соціального *смыслонаповнення* певної етнокультури й у формуванні притаманних власне цьому макро-, мезо- чи мікросоціуму новітніх морально-етичних орієнтирів. Вочевидь першочергової значущості остання обставина набуває для України з її багатовекторною стратегією психокультурного розвитку та різноплановістю повсякденного функціонування ціннісно-орієнтаційної (аксіологічної) спрямованості.

Мета статті – обґрунтувати сутність і специфіку функціонування морально-етичних цінностей особистості і на цьому підґрунті здійснити теоретико-методологічний аналіз основних критеріїв, рівнів та умов оптимального привласнення нею суспільно значущих етичних норм і стандартів поведінки.

Ключові слова: *морально-етичні цінності, ціннісно-орієнтаційна (аксіологічна) сфера, суспільні досягнення, диспозиції, морально-етична культура, інтенційно-ціннісно-смысловий зміст.*

Виклад основного матеріалу дослідження. Морально-етичні цінності (норми, принципи, ідеали, уявлення про добро, справедливість, відповідальність, почуття дружби, любові тощо), що виникають та існують у суспільстві, сприймаються свідомістю людини, кристалізуючись у ціннісні орієнтації, переконання, соціально-психологічні настановлення і зреалізуються у вчинках, стратегіях поведінки та у процесі її життєвого шляху як особистості. Світ цінностей – це насамперед світ культури у широкому розумінні, це сфера духовної діяльності людей, їхньої моральної свідомості, уподобань, а також тих оцінок і ставлень, якими виявляється міра духовного багатства окремої особи.

Мораль як складне соціальне явище має загальнолюдський і конкретно-історичний

зміст і тому містить у собі цінності, що зумовлюють особливості *духовного* розвитку всього народу (нації, етносу і т.д.). Загальнолюдські моральні цінності зорієнтовують особистість на *ідеали* гуманізму, толерантності, правди, тобто на ставлення до людини як до вищої цінності і мети суспільства, на обов'язковість оцінки її вчинків, поведінки з позицій добра і справедливості на свідомих і добровільних засадах. Усі складові моралі й етики і, перш за все особистісні цінності, задають і формують цілі духовної культури, критерії оцінювання власної і довколишньої поведінки, постають у ролі ціннісно-смыслового ядра культури соціуму в цілому.

Одне з провідних місць у забезпеченні координованого впливу на формування і функціонування морально-етичної культури і на її адекватну проекцію у соціально значущі моделі поведінки і діяльності відіграють *цінності* і *моральні смислоутворення*, котрі причинно-психозмістовно і формовітально збагачують життєактивність соціальних ситуацій, подій, оргсистем. Останнє відбувається на тлі цілої множини як персоніфікованих (особистісних), так і зовнішніх чинників економічного, політичного, духовного та соціально-психологічного походження [1]. Для стабільного морально-етичного зростання громадянського загалу кожне суспільство явно чи напівусвідомлено прагне зберегти автентичність власного шляху *культуротворення* при спробах інтегрувати в ньому різноманітні фрагменти набутого віками позитивного досвіду, тобто транслювати цінності високої етики і моралі. Це має своїм наслідком забезпечення повної реалізації основних функцій будь-якої соціосистеми – адаптації, інтеграції, цілєдосягнення, соціалізації та окультурення.

Цілісність, стабільність структури морально-етичних цінностей особистості визначається багатьма чинниками, серед яких важливе місце посідають *спосіб її життя* та *множина соціальних ситуацій*, у котрі вона задіяна. Тому психологічне пізнання конкретної людини, процесу становлення її як особистості завжди організується як культурно-історичний аналіз (Л.С. Виготський), що передбачає холістичне пояснення її реальних морально-етичних орієнтирів [11]. Водночас соціально-психологічний аспект розгляду ролі особистості у формуванні загальної культури певного суспільства центрується довкола поняття про її *соціальний потенціал*, де критерієм останнього є міра сприяння розвитку духовних сил і здібностей особи, рівень самореалізації нею природних

творчих можливостей та актуалізації життєпоточку ціннісно-смыслові сфери.

Складний механізм співвідношення соціальних цінностей особистості й інших зовнішніх і внутрішніх чинників її поведінки спричинює виникнення, напрямок і способи здійснення конкретних форм життєдіяльності. Особливу роль тут відіграють цінності, які інтеріоризуються особою через сферу сприйняття об'єктивної реальності доквілля і в подальшому формовиявляються як учинковий компонент повсякденного практикування [3; 8]. Вважається, що розмежовуються не окремі життєві моменти, а загальні цілі діяльності людини, які організовані у певну систему морально-етичних цінностей відповідно до їхньої ролі у становленні і розвитку її як самодостатньої особистості.

Однією з віхових проблем сучасної наукової психології є розвиток і функціонування *системи морально-етичних цінностей особистості*, що відображають духовний потенціал як конкретного соціуму, так стимули і мотиви поведінки та культуру кожного громадянина чи окремої спільноти. Система окреслених цінностей у даному разі постає на перетині двох підсистем – системотворчого спричинення і самоорганізації мислення (когнітивний компонент), з одного боку, та саморегуляційного (поведінковий компонент) механізму діяльності особистості – з другого. Тоді повнота функціонування цінностей передбачає *самоаналіз, самодослідження* особою свого внутрішнього світу й поведінки у зв'язку з настановами доквілля, у результаті чого відбувається співвіднесення власних почуттів і переживань з домаганнями інших у загальному контексті аналізу, оцінювання і розуміння адекватності власних поведінки, діянь, учинків [2; 9].

Морально-етична культура – це завжди внутрішній акт співвіднесення власної поведінки із соціальними очікуваннями, коли особа визначається стосовно конкретних явищ, сфер діяльності, окремих людей, норм і правил поведінки, вартостей і смислів. Тому вміння свідомо й адекватно оцінювати події реального життя, що насамперед центрується у рефлексії їх змісту, визначально впливає на психодуховне наповнення діяльнісної саморегуляції, ланцюжка актуальних соціальних зносин особистості та їх *самоприйняття і самопереосмислення*. На цьому шляху цінності здебільшого зумовлюють кардинальну внутрішню перебудову структур свідомості, діяльності, поведінки, спілкування, забезпечуючи якісно нові горизонти психічної екзистенції людини, стиму-

люють розгортання самоаналізу, формування волі, становлення особистісної зрілості, на решті уможливають розвиток її сутнісних сил і творчих спроможностей [див. 5].

Внутрішньо прийнята інтерналізована вартість здатна перебудувати, переструктурувати морально-етичну культуру особистості загалом, а відтак спричинити зміни у поведінці та діяльності, актуалізувати внутрішні потенції духовного саморозвитку, вивільнити механізми творчості. Морально-етична свідомість репрезентується у *цінностях* (уявленнях про добро, честь, справедливість), *нормах* (моральних кодексах, інструкціях, правилах, еталонах) та *знаннях*, що розкривають та обґрунтовують моральні вартості і норми поведінки. Але адекватність моральних позицій людини врешті-решт визначається характером дій-виборів між моральними і неморальними (із суспільних позицій) ціннісними уподобаннями.

Формування морально-етичної культури вимагає засвоєння і закріплення цінностей на психологічному рівні організації особи, а також усвідомлення її у контексті ідеології. Без першого моральні цінності залишаються порожніми фразами, без другого мораль виявляється неспроможною регулювати діяльність і поведінку суб'єкта життєдіяльності у складних, нестандартних ситуаціях морально-ціннісного вибору.

В основі регуляції соціальної поведінки й діяльності людини, як відомо, перебуває *система ціннісних орієнтацій*, структурно-динамічна модель якої інтегрує різні підходи до витлумачення закономірностей її внутрішньої організації і розвитку, реалізуючи базові для психології принципи спричинення, розвитку, системності. Цінності і норми, мораль та етика суспільних взаємодій становлять чотириєдність, що регулює поведінку людей і соціальних груп. Ціннісна система естетичного наповнення є орієнтиром при виборі способу дій, при перевірці соціогуманітарних ідеалів і настанов, стимулює відбір цілей і шляхів їх досягнення. У будь-якому разі цінності та їх похідні – *значення і смисли* – важлива складова свідомості як окремої людини, так і суспільної свідомості та морально-етичної культури загалом [1; 12].

Процес розвитку ціннісної сфери особистості повно описується поняттям “*аксіогенез*”. З.С. Карпенко виділяє такі рівні (стадії) онтогенетичного розвитку аксіосфери: відносний суб'єкт, монособ'єкт, полісуб'єкт, метасуб'єкт, абсолютний суб'єкт [4; 5]. Системно-категорійний аналіз ціннісно-сміслової сфери (за умов

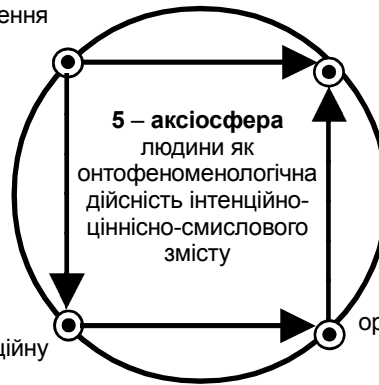
впровадження інноваційно-освітніх технологій) також запропонував А.В. Фурман. Так, на його думку, інваріанти становлення і розвитку аксіосфери містять такі компоненти: а) когнітивні або інтелектуальні цінності (вартісні усвідомлення моралі та етики); б) соціальні цінності (нормативно-регуляційна або діяльнісна складова); в) екзистенційні (світоглядні морально-естетичні вартості); г) абсолютні (духовні) вартості, що притаманні людині як універсуму [10].

Тож узагальнення теоретико-методологічних досліджень дає підстави виокремити *аксіосферу як предмет психологічного пізнання*, що є структурно і, відповідно, змістовно складним *психокультурним явищем*, що містить принаймні чотири головних компоненти (*див. рис.*). Вартісно-орієнтувальний передбачає усвідомлення морально-етичної культури суспільства загалом. Нормативно-регуляційний окреслює тенденції поведінково-операційної спрямованості особистості, забезпечуючи регуляцію діяльності в цілому. Суспільно-моральний утримує ціннісно-сміслову організацію і визначає на цьому підґрунті змістонаповнення і сенсовість існування людини. Морально-етичний (посідаючи найвищий щабель у поданій ієрархії) характеризує цілісність і гармонійність особистості, її активність у досягненні цілей самореалізації, самовдосконалення, духовного і творчого саморозвитку.

Важливо окремо підкреслити онтолого-феноменологічну природу аксіосфери як унікальної дійсності психодуховного світу людини, що організована навколо принаймні чотирьох центрів: перший становить *сенси життєздійснення* окремого моменту сьогодення особи як своєрідне ядро її значеннево-сміслового простору буття; другий – *сміслову гармоніку* внутрішнього повсякдення, котра, перебуваючи у стані ситуативно спричиненого розвікового функціонування, визначає особистісно-індивідуальнісму змістовність життєактивності людини конкретних довілля, соціуму, історичної епохи; третій – *ієрархію цінностей і вартісних психоформ* (ідеали, ідеї, орієнтації, ставлення, настановлення тощо), котра уможливує чітку визначеність її мотиваційно-регуляційної системи шохвилинного самореалізування як високорозумної, усупільненої, екзистенційної, рефлексуючої і саморозвивальної істоти; четвертий – *загальну інтенційність* особи як сув'язь намірів, задумів, цілей та похідної від них конкретики психодуховної налаштованості її активності, діяльності і спіл-

1 – вартісно-орієнтувальний: усвідомлення і внутрішнє прийняття особою життєвих орієнтирів, цінностей, смислів

2 – нормативно-регуляційний: задає тенденційний коридор життєактивності, ситуативно визначає поведінково-операційну спрямованість особистості

4 – морально-етичний: характеризує цілісність і гармонійність людини як особистості певної епохи і конкретного соціуму, визначає формат як її усупільненої життєактивності, так і досягнення цілей, психодуховного розвитку та самореалізації

3 – суспільно-моральний: внутрішньо організує ціннісно-смыслову сферу людини і забезпечує змістовно окультурене її наповнення

Рис.

Компоненти аксіосфери як предмета психологічного пізнання

кування на об'єкт-предметне різноманіття зовнішнього світу. Останній концентр є найширшим, специфічно фоновим, що холистично визначає спрямованість свідомості і волі особистості на багатопараметричний світ у його часопросторовій організації плинного буття.

У контексті вищезазначеного зрозуміло, що формування морально-етичних цінностей особистості – це чи не найважливіший чинник процесу соціалізації, завдяки якому людина стає повноправним членом суспільства в усій повноті своїх соціальних функцій, ролей, статусів. Набуваючи особистісної значущості, такі цінності формуються у процесі практичного опанування особою реального змісту суспільних диспозицій, об'єктивованих у здобутках матеріальної і духовної культури. Ось чому саме для морально-етичних цінностей властива висока усвідомлюваність, а формовивляються вони у свідомості у вигляді ціннісних орієнтацій, діючи як важливий механізм соціальної регуляції взаємовідносин суб'єктивного доквілля і поведінки окремої особистості [7; 11].

Важливою складовою морально-етичних цінностей є соціальна спрямованість діяльності особи як механізм дії-перебігу самосвідомості (рефлексії) і водночас як акт дослідження свого внутрішнього світу, власних домагань і поведінки у зв'язку з соціальними вимогами, настановами, очікуваннями. Людина, звісно, визначається і самовизначається стосовно конкретних явищ, сфер діяльності, окремих людей і соціальних груп, загальноприйнятих норм і правил, що й формує її особистісну систему цінностей-орієнтацій-смыслів. Саме морально-етичні цінності розкривають способи бачення світу, а тому є світоглядними, ідеологічними орієнтирами, відіграють вагому спонукальну роль у життєтворчості та ковітальному самовизначенні особистості [4].

Відомий російський науковець В.О. Ядов, на основі теорії В.Я. Отрута, запропонував диспозиційну концепцію соціальної регуляції поведінки особи. Головна її ідея полягає в тому, що будь-якій людині притаманна складна система різних диспозиційних утворень, котрі організовані ієрархічно та регулюють її поведінку і діяльність. Кожен рівень цієї системи містить три компоненти: а) потреби, класифіковані з погляду задіяння індивіда до різних сфер соціальної дійсності; б) ситуації, у яких діє індивід і які співвідносяться з його певними потребами; в) диспозиційне утворення, котре регулює поведінку і діяльність соціального індивіда. Причому система морально-етичних цінностей формується тільки на вищому рівні розвитку особистості, регулює її поведінкове та діяльнісне зреалізування у найбільш значущих ситуаціях соціальної взаємодії, у яких виявляється її ставлення до цілей життєздійснення і засобів задоволення обраних цілей [12].

Очевидно, що у психодуховному світі людини морально-етичні цінності організовані системно, хоча й мають різний рівень вияву в повсякденні та характеризуються різною значущістю для неї самої, що спричинено доквіллям її безпосереднього існування та індивідуальними особливостями й іншими чинниками розвитку. Через сталу систему цінностей відбувається суб'єктивізація відношень з навколишнім світом, уможливаються схеми, моделі, проекти і програми ефективної взаємодії особи з локалізованим соціумом. Ці психодинамічні новоутворення призводять до перебудови всієї структури особистості, змінюючи систему її ставлень до своєї життєдіяльності та до самої себе. У результаті сформовані ідеали, почуття, суспільні прагнення, соціальні оцінки та інтереси у своїй гармонійності впорядковують спрямованість особистості навколо

ціннісно-сислової сфери й утворюють своєрідний *суб'єктний осередок* морально-етичної культури певної соціосистеми [8].

Морально-етичні цінності – це водночас і категорія культури, або *світоглядна універсалія*, якій властива інваріантність у її семантичному витлумаченні. Зазначимо найголовніші інваріанти: 1) осмислення суспільних домагань; 2) аналіз і розуміння загальнолюдських цінностей та перетворення їх у власні орієнтири діяльності; 3) оцінка своєї поведінки та її співвіднесення із соціальними настановами; 4) орієнтування на внутрішню психічну діяльність, пов'язану з рисами і станами особистісної системи цінностей; 5) здатність до саморефлексії.

Морально-етичні цінності як специфічна *онтофеноменологічна дійсність* в емпіричному і суто прикладному ракурсах, можуть бути категорійно осмислені як: 1) ступінь переходу суспільних настанов у власну систему поведінкових орієнтирів; 2) принцип організації і розвитку деонтологічних (морально-творчих) психодуховних процесів; 3) компонент структури суспільно значущої поведінки і діяльності; 4) рівень ієрархічно організованого мислення – усвідомлення власних установок, атитюдів, диспозицій; 5) детермінанта саморозвитку і самоствердження особистості у зв'язку із соціальними уподобаннями і способом життя загалом.

Водночас способи і критерії, на підставі яких виробляються самі процедури оцінки сформованості морально-етичних цінностей, закріплюються в суспільній свідомості і культурі (настановлення й оцінки, імперативи і заборони, цілі і проекти, відображені у формі нормативних уявлень) та відіграють роль орієнтирів життєактивності соціуму. Саме у ціннісних категоріях виражені межові орієнтації знань, інтересів і переваг різних націй, етносів, груп, особистостей. Причому кожне конкретне суспільство характеризується специфічним набором та ієрархією цінностей, система яких становить найвищий рівень психосоціальної регуляції явних і прихованих взаємин. У ній зафіксовані ті критерії соціального визнання (при дотриманні суспільно прийнятних норм поведінки), на основі яких розгортаються більш конкретні і спеціалізовані системи нормативного впливу на свідомість суб'єктного довкілля. Звідси постає одна з важливих функцій особистості – безперервний пошук, обґрунтування та перегляд *власної вартісної системи* у зв'язку із постійним оновленням соціальних нормативів. Тому привласнення системи цінностей окремою особистістю –

фактично вирішальна умова її успішної соціалізації, прогресивного окультурення та підтримки норм моральності в суспільстві [6; 9].

Морально-етичні цінності мають яскраво виражену синтетичну природу, інтегруючи в собі і духовні, й естетичні, і раціонально-логічні складові. Саме на вищих рівнях свого розвитку вони формовивляються як судження та ідеали особистості, життєві позиції та цілі діяльності, а тому набувають логічного завершення та усвідомлення *смислу* (у т. ч. й сенсу) *буття* в цілому [11]. Основне їх призначення – зорієнтування особи стосовно законів, правил і норм певної культури, уможливлення еталонного оцінювання предметів, об'єктів, учинків інших людей, суспільних процесів і власних актів поведінки, а відтак і розкриття “психодуховної картини” внутрішнього світу конкретної особистості.

ВИСНОВКИ

1. Морально-етичні цінності – *психосміслові утворення*, яке є найдієвішим чинником становлення соціально та духовно зрілої особистості, її оптимального функціонування і самореалізації в конкретному довкіллі. Саме воно визначає шлях привласнення особою духовного потенціалу соціуму, а відтак і перетворення культурних вартостей у стимули і мотиви поведінки, окреслюючи конструктивне поле реалізації особистісних рис у діяльнісній взаємодії зі світом. Отож названі цінності – єдина психосистема, що задає *інтенційно-регуляційний простір* поведінки людей і соціальних груп у суспільстві. Водночас вона постає як орієнтир під час ситуативного вибору способу дії, обстоювання ідеалів та уможливлення шляхів досягнення життєвих цілей кожним суб'єктом індивідуальних чи групових діянь і вчинків.

2. Морально-етичні цінності за своєю природою є соціально-історичним надбанням і відіграють роль засобу долучення особи до соціального повсякдення, до його культурних форм і кодів. Тож реалізація людини в суспільстві як особистості відбувається через її *самовизначення*, обстоювання активної позиції стосовно вітакультурних цінностей і напрацювання сенсовості свого змісту, методів і засобів актуального соціального життя. З іншого боку, особистісна ідентифікація та самовизначення мають ціннісно-сміслову природу, згідно з якою цінності дають змогу проектувати власні життєві домагання громадян і сприяти формуванню морально-етичної культури суспільства загалом.

3. Розвиток і становлення морально-етичної культури особистості – це безперервна реалізація потенційних можливостей, здібностей, талантів, свідоме вдосконалення себе як індивідуальності та універсуму, а також особливе життєсприйняття, спосіб життя, заснований на чіткому розумінні власних ковітальних цінностей і цілей. Останнє дозволяє особі вибудувати гармонійні взаємини з довкіллям, відчувати повноту й осмисленість життя з урахуванням домагань соціального оточення і вищих смислів власного психокультурного самореалізування.

4. Аксиосфера – це соціально-історичне, суто ковітальне, надбання-даність і водночас ємне психокультурне явище-утворення, що властиве різним рівням суб'єктної організації соціуму. Тому вона закономірно має *онтолого-феноменологічну визначеність як дійсність*, що оргдіяльнісно охоплює чотири центри – сенс життєздійснення окремого моменту сьогодення, смислову гармоніку багатопроблемної буденності, ієрархію цінностей і вартісних психформ (ідеали, ідеї, ставлення, настановлення тощо) й, нарешті, загальну інтенційність як сув'язь намірів, задумів, цілей та похідної від них конкретики психодуховної налаштованості активності, діяльності, спілкування особи чи групи на зовнішній світ.

1. Безменова И.К. Аттitudы и их взаимосвязь с поведением : [реф. обзор] / И.К. Безменова, О.А. Гулевич. – М.: РПО, 1999. – 144 с.

2. Бубнова С.С. Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система / С.С. Бубнова // Психологический журнал. – 1999. – Т.20, №5 – С. 38–44.

3. Войцеховский К. Развитие личности и ценности / К. Войцеховский // Моральные ценности и личность [под. ред. А.И. Титаренко, Б.О. Николаичева]. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 147–154.

4. Карпенко З.С. Аксиопсихологія особистості : [монографія] / Зіновія Степанівна Карпенко. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – 219 с.

5. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості / Зіновія Степанівна Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.

6. Кларин М.В. Метафоры и ценностные ориентации педагогического сознания / М.В. Кларин // Педагогика. – 1997. – №1. – С. 34–39.

7. Леонтьев Д.А. От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности / Д.А. Леонтьев // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 14. Психология. – 1997. – №1. – С. 20–27.

8. Петрий П.В. Духовные ценности / П.В. Петрий. – М.: Академия, 1998. – 114 с.

9. Фурман А.А. Категоріальний апарат аксіосфери як проблема теоретичної психології / А.А. Фурман // Вітакультурний млин: Методологічний альманах. – 2007. – Модуль 6. – С. 43–46.

10. Фурман А.В. Психокультура української ментальності : [наукове видання] / А.В. Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.

11. Чавчавадзе Н.З. Культура и ценности / Н.З. Чавчавадзе. – Тбилиси, 1984. – 171 с.

12. Ядов В.А. Диспозиционная концепция личности / В.А. Ядов // Социальная психология в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер., 2000. – С. 76–93.